

ЧИТАЧ У СТРУКТУРІ РОСІЙСЬКОЇ ПРОЗИ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Російська проза Г. Квітки-Основ'яненка привертає помітно менше уваги науковців на противагу українській. Зокрема учені принагідно зверталися до оповідної структури цих творів (С. Зубков [5], О. Борзенко [1; 2], І. Лімборський [13] та ін.), проте на сьогодні не здійснено комплексного дослідження окресленого питання. Ми вважаємо актуальним ґрунтовне висвітлення характеристик імпліцитного та реального читача російської прози Г. Квітки-Основ'яненка, оскільки це дозволить окреслити важливі комунікативні парадигми функціонування української просвітницької літератури.

На нашу думку, образ імпліцитного читача російської прози Г. Квітки-Основ'яненка слушно розглядати з урахуванням просвітницького підґрунтя авторської концепції щодо структури уявної аудиторії. Автор, як і значна частина інтелігенції епохи Просвітництва, був переконаний, що засобами повчальної за своєю суттю літератури можна змінити на краще людей та суспільство загалом. Тому авторська стратегія із цього питання полягала в тому, щоб літературний продукт вплинув на світогляд та поведінку читача. Як слушно зазначив із цього приводу Ю. Лотман, від читача в епоху Просвітництва «...вимагалось не лише прочитання тексту, а й трансформування його у вчинок, у систему дій» [14:205].

Автор використовував можливості літературного продукту для того, щоб покращувати реальну дійсність. В одному зі своїх листів письменник зазначив: «Я не автор, а худой писачка, как и почерк доказывает, но не могу удержаться, чтобы не выставяльть, что идет худо или что сделается для нас со временем худо» [10:180]. Тож для Г. Квітки-Основ'яненка першорядну

вартість мало ідейне навантаження літературного твору, а не його художній рівень: «Не смотрите на язык, на изложение, на удачное или неловкое сцепление приключений, но, главное, смотрите на цель и в какой степени она достигнута... Как ни рассказано, но для чего рассказано и отчего так рассказано, пожалуйста, вникните, а это редко наблюдают все гг. судьи» [10:324].

У цьому контексті слушно зробити деякі зауваження з приводу особливостей сприймання романів письменника реальною читацькою аудиторією. Г. Квітка-Основ'яненко неодноразово в листах окреслював особливі реакції провінційної публіки: «Но здешние домашние, ежечасно встречающие опекуны, дворяне, судьи, предводители, советники, казначеи, содержатели пансионеров и все поименованные характеры, коих лица, носящие звание сии, примут на себя, и я от них нигде покоя не найду... Еще не читав и не видел статьи в альманахе, а только из «Северной пчелы» узнав, что помещен «Скупец», все спрашивают меня: на кого я метил?» [10:220]. Як бачимо, провінційний читач жваво реагував на сатиру письменника. Важливим є те, що художній світ літературних творів сприймався гранично близьким до реальної дійсності.

Авторська позиція в російській прозі Г. Квітки-Основ'яненка, на нашу думку, корелює з освітньою політикою Російської імперії перших десятиліть XIX ст. Закладений у структурі російськомовного художнього тексту письменника образ імпліцитного читача та орієнтація на певний горизонт читацьких очікувань значною мірою залежать від просвітницьких тенденцій доби в тому варіанті, який продукувала імперська дійсність.

Ключовою політичною фігурою окресленого періоду був С. Уваров. Він обіймав посаду міністра народної освіти більше 16 років (1833–1849). Запропонована ним стратегія загальнокультурного розвитку Російської імперії певною мірою спрямовувала й літературний процес.

С. Уваров був переконаний, що в західному світі революції та соціальні катаклізми тільки шкодять державному розвитку. У зв'язку з цим, на його

думку, Російська імперія повинна уникнути тих помилок, яких припустилися західні суспільства. В основі освітньої політики С. Уварова була впевненість у тому, що найоптимальнішим шляхом розвитку для Російської імперії є збереження вже сформованого державного устрою та загалом національних традицій у доволі широкому сенсі цього поняття. Усе це дозволяє, як зазначав С. Уваров, впроваджувати програми, що сприятимуть «змушнінню» імперії до того часу, поки вона не буде готова до необхідних змін; він уважав, що потрібно «...йти вперед, залишаючись на місці й зберігаючи такий соціальний і політичний лад, який існує зараз» [3:112]. Ключовими поняттями, що, на думку С. Уварова, повинні спрямовувати суспільство, є «православ'я», «єдиновладдя» і «народність», котрі міністр розумів як міцні основи, «на яких ґрунтується благоденство, сила й життя народне, ...основи, які формують індивідуальний характер Росії та які належать тільки їй» [3:154]. Ці ключові начала, на переконання С. Уварова, «...необхідно було б врахувати в системі суспільної освіти, щоб вона поєднувала переваги нашого часу з надбаннями минулого та надіями майбутнього, щоб народне виховання узгоджувалося з нашим порядком речей і не було далеким від європейського духу» [3:154].

Як зазначав С. Уваров, «велика еволюція людства буде повністю завершена, коли християнство проникне його звичаї, його розум і його дух» [3:112]. Він був переконаний, що християнство пропонує «ідеї, без яких суспільство, таке, яким воно є, не зможе проіснувати й миті» [3:112].

Єдиною історично виправданою формою правління С. Уваров уважав самодержавність, яка є іманентною для російського народу. Така позиція визначала й особливий погляд на кріпацтво. С. Уваров зазначав: «Це дерево пустило довге коріння: воно осяює і церкву, і престол. Вирвати його з корінням неможливо. Необхідно поступово. Лише освіта... може найкраще підготувати до цього» [3:114].

Проте поняття народності розкрито С. Уваровим менш чітко: «Щодо народності всі труднощі полягали в узгоджуванні давніх і нових понять, але

народність не змушує йти назад чи зупинятися, вона не потребує нерухомості в ідеях. Держава, як і людське тіло, з віком змінює свій зовнішній вигляд, риси змінюються з роками, але фізіономія змінюватися не повинна. Недоречно було б опиратися періодичному перебігу речей, достатньо, якщо ми збережемо недоторканими святилище наших народних понять, якщо визнаємо їх основною позицією уряду, особливо щодо суспільного виховання» [15]. Народність С. Уваров розумів як певні іманентні характеристики державної спільноти, які зберігаються навіть за умов певних історичних та культурних змін.

Нечіткість формулювань, які пропонував С. Уваров, сприяла множинності інтерпретації виголошеної міністром формули. Оскільки вона «претендує на те, щоб бути вираженням офіційної ідеології», то, «як і будь-яка офіційна ідеологія, вона повинна бути трохи туманною, допускати різноманітні трактування і в такий спосіб притягувати достатньо широкий спектр прихильників» [15]. Одним із них був, зокрема, П. Плетньов. Як редактор журналу «Современник», він надзвичайно високо оцінював творчість Г. Квітки-Основ'яненка, певно, значною мірою саме завдяки консервативним поглядам останнього.

Таку державну політику підтримувала значна частина імперської інтелігенції. Важливим засобом реалізації окреслених гуманітарних настанов було видання журналів. Один зі співробітників «Москвитянина» вказував на те, що культурний діяч та критик «...повинен обов'язково мати друковану кафедру, з якої міг би подавати голос для користі всієї вітчизни» [12:277]. М. Полевой зазначав, що журнал є «совістю народу», «підручником і тлумачем життя» [6:296]. За посередництвом журналів значною мірою реалізовувалася державна просвітницька програма. Так, приміром, у «Маяку» була розкрита симптоматична для цієї епохи точка зору про науково-літературні журнали: «Наскільки багато вимог постало перед нами: ...знайомство з вітчизною, пильне спостереження за освіченістю свого народу, усеpronикний погляд на її потреби; незалежні стосунки з туземними

письменниками, зберігання мови, як святині; тонке відчуття прекрасного, палка, чиста любов до істини і блага, до людства й вітчизни – усе це містилося в кількох словах: ідеал науково-літературного журналу» [11:254].

Формула «православ'я», «єдиновладдя», «народність» так чи так містилася в багатьох журнальних матеріалах перших десятиліть ХІХ ст. Приміром, один із критиків «Маяка», окреслюючи причини «застою» та «занепаду» літератури, зазначив: «Брак ученості визнає автор першою того причиною, другою – брак релігійності, третьою – брак народності» [4:22]. С. Шевирьов, доводячи високий рівень розвитку літератури Давньої Русі, на ділі використовує згадану формулу С. Уварова: «Уже давно всім відомо, що література будь-якої нації буває словесним вираженням усього її життя... Давня Русь у житті своєму розкрила три головних елемента: перший, найважливіший, був елемент церкви, чистий і духовний; другий державний, третій – народний» [17:VI].

Поряд із цим частина критиків, підтримуючи офіційний напрям державної політики в гуманітарній галузі, уважала, що й література має бути підпорядкованою просвітницьким ідеям. Так, один із критиків «Маяка» негативно оцінює орієнтацію європейських літературних творів лише на «естетичний зміст» [17:25] без урахування інших смислових параметрів тексту. Такі самі вади, на переконання критика, властиві літературі в Російській імперії: «Загальний потік захопив і наших, зрештою достатньо обдарованих, письменників; а так зване легке читання, яке виникло через відсутність релігійності, філософії та більшою мірою народності, спричинило і в нас, як і скрізь, занепад літератури» [17:25–26].

Просвітницькі ідеали частина імперської інтелігенції формулювала в таких категоріях, як чесність, освіченість, доброта, справедливість тощо. Саме цьому письменники та критики повинні, на думку багатьох діячів Просвітництва, навчати читача і створювати продукт, який «правильно спрямує заняття молоді та привчить її до праці чесною, плідною для науки й суспільства» [4:21]. П. Плетньов, приміром, зазначив, що «це і є, власне,

призначення письменника. Він не має підслуховувати, чого вимагають, а спрямовувати уми до добра й чистоти» [6:569]. Крім того, світоглядні ідеали, проголошені просвітниками, нерозривно були пов'язані у свідомості людей із користю для суспільства та держави.

Окреслені просвітницькі настанови передбачали певну модель взаємодії зі споживачем літературного продукту. У такий спосіб поставав особливий образ ідеального реципієнта. Так, С. Шевирьов був переконаний, що з освічених читачів повинна формуватися державна еліта, яка своєю чергою мусить спрямовувати розвиток культури імперії: «Зараз для російської літератури потрібні не споживачі нерозбірливого читання, а потрібні читачі освічені, найкращі, обрані, які утворили б суспільне коло і в ньому висловили б таку точку зору, де була б і опора літераторам мислячим, і протидія... відсутності смаку, і улюблена нагорода кожного з покликаних письменників за витвір його... чистої думки» [16:35]. Тож читач мислився не лише як пасивний споживач тексту, а як співавтор: «Так, ми бажали б, щоб таким чином між літературою і публікою виникла безперервна, дієва взаємодія; щоб кожна думка *там* відгукувалася *тут*; щоб усі відносини між словесністю нашою і суспільством ґрунтувалися на повазі письменників до публіки, на прихильності й заслуженій їй довірі до нас. Ось наше бажання, на яке, звичайно, відгукнеться будь-який громадянин Росії, який любить істинне добро її» [16:35]. Взаємодія автора й читача мислилася як двосторонній зв'язок та взаємовигідне співробітництво.

Отже, частина інтелігенції сприймала ідеального читача не просто як абстрактну інстанцію, що розуміє всі конотації автора, а як реальну особистість, на життя, поведінку, морально-етичні, релігійні погляди якої має вплинути літературний твір.

Авторська концепція російської прози Г. Квітки-Основ'яненка співвідносилася з освітньою політикою С. Уварова. Зображення провінційного дворянського середовища погоджувалося із принципом «народності», адже у такий спосіб засобами літератури приверталася увага до

маркованого з точки зору національної приналежності соціального прошарку.

Принцип «православ'я» також яскраво втілюється в російській прозі митця. Наприклад, в оповіданні «Фенюшка» герої долають численні життєві труднощі, дотримуючись християнських приписів. Вони прощають своїх кривдників, терпляче зносять недолю. Так, Фенюшка не погодилася давати неправдиві свідчення: «Как это можно?.. Это смертельный грех!» [8:396]. Дівчина ризикує своєю роботою, але не боїться говорити правду, адже відчуває необхідність допомогти іншому – діяти відповідно до Божих законів. Вона жертвує своїм благополуччям заради того, щоб допомогти незнайомій людині: «О себе я столько времени молчала; не знаю, где искать защиты; но, увидевши такую страшную неправду, я не только пред вами, всем людям объявлю, что вы утаили деньги, принадлежащие человеку, и без того обиженному людьми... Грех вам, тяжкий грех!..» [8:397]. Кінець кінцем героїня здобула щастя та достаток, що автор тлумачить як винагороду за праведну поведінку та віру: «Фенюшка постигала радость праведника, после долгих болезненных страданий в жизни мгновенно вступившего в райские селения для вечного наслаждения блаженством. Она, всю жизнь гонимая, страдавшая, вдруг видит, что любимый ею любит ее столько же... Как ничтожны горести и бедствия, претерпенные ею во все дни жизни ее с такою восхитительною будущностью» [8:403–404].

В оповіданні «Добрый пан» провідним замислом автора є зображення важливої ролі християнства для покращення життя людей. Валер'ян Степанович іде з монастиря, щоб допомагати своїм ближнім. Остаточо його сумніви спростовує схимник: «Каждый призван работать в вертограде Христовом по силам и способностям своим. Иному десять талантов, иному один. В мире, для спокойствия и блага ближних, нужен учитель, воин, правитель, судья, писатель, художник, земледелец, духовный. Блажен кто делает талант свой, а не скрывает его в землю. Но горе всем, делающим дело свое с небрежением и ради своей лишь выгоды» [8:431–432]. Розміщений у

кінці твору монолог схимника сприймається своєрідною конклюдентною до всього оповідання. Автор використовує відому біблійну притчу про таланти для аргументування просвітницької за своїм характером думки про необхідність покращувати навколишню дійсність та допомагати людям. Герой продовжує свою промову, утверджуючи Валер'яна Степановича в думці, що обраний ним шлях є теж Божим: «Ты был бы монах полезный для себя только. В вертограде Христовом, в мире сем, нужно работать для всех. И чаша воды, поданная жаждущему, есть делание. Имеешь ее, не храни для себя, предлагай нуждающемуся. Промысел Божий... дал тебе возможность быть полезным для ближних...» [8:432]. Тож автор наголошує на органічності релігійної складової суспільного світогляду, яка слугує для загального добра.

Третя складова уварівської формули – «єдиновладдя» – так само яскраво виявляється в художньому світі російської прози Г. Квітки-Основ'яненка. Автор неодноразово зображує ідеальних чиновників вищих рангів, які демонструють чесність та відданість своїй справі. У таких епізодах детально зображено моделі зразкової поведінки цих посадовців. Герой оповідання «Рассказ» запевняє свого підлеглого, що «...не можно, чтобы указ гласил неправду. Перерой все эти книги, верно, найдешь указ в такой силе, как я говорю. Указы пишут по правде; а мое сердце говорит, что так должно решить, как я говорю, и потому должен быть указ. Ищи, переискивай, а я против сердца не подпишу» [9:11]. І справді, виявляється, що існує «правильний» і «чесний» закон, який за умови кваліфікованого використання слугує справедливому розв'язанню проблеми.

У романі «Жизнь и похождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах. Рукопись XVIII века» фігурує епізодичний персонаж – губернатор, якому навіть не дається імені. Це образ ідеального чиновника, який керується у своїх вчинках лише законом та совістю. Губернатор відверто засуджує Столбікова за зловживання на посаді «уездного предводителя»: «Зачем же вы шли к должности, не понимая ее

и не имея способностей предотвращать злоупотребления? Стало, вы враг общему спокойствию, враг порядку, враг человечеству, враг отечеству! Стыдитесь! <...> Впрочем, вы и всякий подобный вам, управляемы женою, секретарем, камердинером и т. под., есть также гнилой член в государственной службе, который немедленно по открытии должно отсечь» [8:374]. Автор переконаний, що загалом існуючий державний лад не має системних помилок. Нарікання стосуються лише нечесних службовців, які порушують «правильні» закони та морально-етичні норми.

Отже, однією зі складових художньої концепції російської прози Г. Квітки-Основ'яненка є суголосність державній політиці в гуманітарній галузі. Це виявляється в закріпленні у свідомості ідеального читача думки про виправданість та справедливість уварівської тріади «православ'я», «єдиновладдя», «народність». Засобами літератури відбувалося транслювання окреслених ідей до читацього загалу. Від імпліцитного читача, образ якого закладений у структурі російської художньої прози Г. Квітки-Основ'яненка, очікувалася реалізація просвітницьких інтенцій автора.

Окреслюючи образ імпліцитного читача російської художньої прози Г. Квітки-Основ'яненка, варто зазначити, що автор орієнтувався на достатньо широку аудиторію. Передусім це пов'язано з мовною приналежністю літературного продукту. Пишучи свої твори російською мовою, автор розраховував на увагу як російського, так і українського читача. Крім цього, важливим є той факт, що письменник публікувався в достатньо впливових столичних журналах, зокрема «Современник», «Отечественные записки», «Москвитянин» тощо. Це забезпечило увагу до окресленого кола творів з боку не лише української, а й російської інтелігенції.

Поряд із цим можна помітити деякі формальні деталі, що підтверджують висунуту нами тезу. Зображуючи провінційне дворянське середовище, автор доволі часто використовує слова українського походження, які подекуди могли сприйматися як архаїзми. Для того щоб ознайомити російського читача із семантикою невідомих йому лексичних одиниць, автор перекладає

їх, до того ж розміщує необхідне пояснення прямо в тексті (страва (кушанье) [7:15], «квасок» («особое мясное кушанье с луком») [7:13], Трушко (Трофимушка) [7:12], шановать (почитать) [7:25] та ін.). Іноді ці слова навіть взято в лапки. У такий спосіб автор звертає на них особливу увагу читача та підкреслює чужорідність таких елементів у російськомовному тексті.

У деяких епізодах автор уводить у російську прозу фіктивного читача, яким є, приміром, невістка Трохима Халявського з роману «Пан Халявський». Оповідач, описуючи зовнішність та вдачу простолюдинів, які служили в його сім'ї, раптово перериває розповідь таким коментарем: «Тут все, написанное мною, моя невестка, второго сына жена, женщина модная, воспитанная в пансионе мадам Гросващ, зачернила так, что я не мог и разобрать, а повторить – не вспомнил, что написано было. Ну, да и нужды нет. Мы и без того все знаем всё. Гм!» [7:17].

Критики та літературознавці неодноразово підкреслювали деяку «розтягненість» романів Г. Квітки-Основ'яненка. Ці зауваження насамперед стосувалися розгалужених епізодів, у яких основним об'єктом зображення був побут українського провінційного дворянства. Проте такі фрагменти були складовою авторського задуму, який значною мірою полягав у фіксуванні реалій української дійсності кінця XVIII ст. Про це Г. Квітка-Основ'яненко прямо вказав у листі до П. Плетньова: «Повторение кушаньев в «Халевском», может быть, необходимо. Понимают ли они, что это желание описать прежний быт, а форма – чтобы избежать сухости. Все прохождение времени было в еде, в коей истончались до разнообразия. Время для горячих, молочных, холодных мяс, на все было свое время. Мне казалось необходимым выразить в подробности, что ели, когда и как» [10:237].

У цих авторських інтенціях відразу було враховано читача, який перебуває на певній часовій дистанції із зображеними у творах подіями. Ідеальний реципієнт зацікавлений у тому, щоб ознайомитися з побутом, поглядами

українського провінційного дворянства кінця XVIII ст. Такого читача навіть передбачають і оповідачі, які неодноразово прямо вказують, що пишуть свої спогади для нащадків.

Приємом іронії, використаний письменником для зображення заскоружлості провінційного дворянського середовища, вводить у структуру російської прози читача – активну оповідну інстанцію, яка повинна інтерпретувати прихований зміст тексту. Ідеальний читач реконструює точку зору автора, послуговуючись лише словом оповідача. За удаваною серйозністю наратора читач виявляє іронічну позицію автора. У романі «Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова...» автор іноді використовує навіть своєрідні «підказки», у ролі яких виступають виділені курсивом слова. Завдяки такому прийому наголошено на подвійному смислі описуваного явища. Приміром, людей, які допомагали опікуну описувати та фактично розорювати маєток Столбікова, оповідач називає «*гостями*» [8:15]. Завдяки курсиву автор спонукає читача виявити додаткову негативну конотацію в семантиці цього слова.

Структура читацької аудиторії, яка була закладена в художньому світі російської прози Г. Квітки-Основ'яненка, розширювалася за посередництвом оповідань для дітей. Ці твори були розраховані на сприйняття дитячою аудиторією та батьками. О. Борзенко окреслив виховну складову авторського задуму: «Як людині просвітницької формації, Г. Квітці взагалі імпонувала ідея виховної літератури для дітей. Виділившись як специфічний рід художньої творчості в епоху Просвітництва, дитяча література упродовж певного часу ще мала вигляд прикладного дидактичного матеріалу, покликаного формувати моральну особистість та добropорядного громадянина. У цьому вона нерідко використовувала авторитет біблійного тексту, погоджуючи його з конкретними виховними завданнями» [1:283].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що, на нашу думку, художня концепція російської прози Г. Квітки-Основ'яненка значною мірою погоджувалася з

офіційною державною політикою в гуманітарній галузі. За посередництвом російських художніх творів літератора відбувалася трансляція консервативних ідей до читацької аудиторії. Ідеальним реципієнтом російської прози письменника є представники російської та української інтелігенції, а також дитяча аудиторія.

Література

1. Борзенко О. І. Проблема становлення особистості в оповіданнях Г. Квітки «Умные дети», «Одолжение от нищего» / Борзенко О. І. // Акт. пробл. слов'ян. філол. Сер. : Лінгвістика і літ-во : Міжвуз. зб. наук. ст. – 2009. – Вип. XX. – С. 280–285.
2. Борзенко О. І. Сентиментальна «провінція». (Нова українська література на етапі становлення) / О. І. Борзенко ; [рец. Сивокінь Г. М., Безхутрий Ю. М.]. – Х. : [б. в.], 2006. – 322 с.
3. Виттекер Ц. Х. Граф Сергей Семенович Уваров и его время / Цинтия Х. Виттекер. – СПб. : Академ. проект, 1999. – 349 с.
4. Галанин И. Обзорение русских газет и журналов за второе трехмесячие 1840 года / И. Галанин // Журн. Мин-ва нар. просвещ. – 1840. – Ч. XXVII. – С. 15–40.
5. Зубков С. Д. Русская проза Г. Ф. Квитки и Е. П. Гребенки в контексте русско-украинских литературных связей / С. Д. Зубков. – К. : Наук. думка, 1979. – 272 с.
6. История русской журналистики XVIII–XIX веков : учебник / [под ред. проф. Л. П. Громовой]. – СПб. : Изд. СПб. ун-та, 2005. – 600 с.
7. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко ; [ред. кол. : П. М. Федченко (голова) [та ін.] ; упор. Н. О. Ішиної ; ред. тому Д. В. Чалий]. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 4 : Прозові твори. – 543 с.
8. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко ; [ред. кол. : П. М. Федченко (голова) [та ін.] ; упор. та прим.

М. Т. Максименко ; ред. тому С. Д. Зубков]. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 5 : Прозові твори. – 591 с.

9. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко ; [ред. кол. : П. М. Федченко (голова) [та ін.] ; упор. та прим. І. О. Лучник, К. М. Секаревої ; ред. тому О. І. Гончар]. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 6 : Прозові твори. – 639 с.

10. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко ; [ред. кол. : П. М. Федченко (голова) [та ін.] ; упор. та прим. Р. С. Міщука ; ред. тому О. І. Гончар]. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 7 : Историчні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. – 567 с.

11. Клементьев И. Идеал учено-литературного журнала / И. Клементьев // Маяк. – 1840. – Ч. 8. – С. 17–28.

12. Критика. Критический перечень произведений русской словесности за 1842 год // Москвитянин. – 1843. – Ч. I. – № 1. – С. 277.

13. Лімборський І. В. Творчість Григорія Квітки-Основ'яненка : Генеза художньої свідомості, європейський контекст, поетика / І. В. Лімборський. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – 108 с.

14. Лотман Ю. М. Избранные статьи : в 3 т. / Ю. М. Лотман ; [оформл. М. Руйзо]. – Таллинн : Александра, 1992. – Т. 1 : Статьи по семиотике и типологии культуры. – 479 с.

15. Миллер А. Триада графа Уварова / Алексей Миллер. – [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.polit.ru/article/2007/04/11/uvarov/>.

16. Обзорение русских газет и журналов за второе трехмесячие 1841 года. VII. Теория словесности и критика // Журн. Мин-ва нар. просвещ. – 1841. – Ч. XXXII. – С. 25–38.

17. Шевырев С. Взгляд на современную русскую литературу. Статья вторая. Сторона светлая. (Состояние русского языка и слова) / С. Шевырев // Москвитянин. – 1842. – Ч. 2. – № 3. – С. 178–179.